

A gazdasági mikrokörzetek elvi és módszertani kérdései

KRAJKÓ GYULA*

(Földrajzi Értesítő, 1973/2–3. 259. p.)

A hazai gazdasági körzetkutatás (a továbbiakban a „gazdasági” jelzöt az egyszerűség kedvéért elhagyom) figyelmét az eddigiekben jórészt a mezokörzetek elvi, gyakorlati és módszertani kérdései kötötték le. Érthetően, hiszen a gazdasági tervezés és az ország földrajzi feltárása ezt igényelte. A társadalmi munkamegosztás fejlődése és egyre nagyobb mértékű területi differenciálódása a kutatóktól azt követeli, hogy a sajátos vonásokat, adottságokat és különbségeket mikrokörzet szinten is feltárják. Ugyanakkor a területfejlesztés előtérbe kerülésével a gyakorlati élet is egyre nagyobb mértékben tudja hasznosítani a kutatás eredményeit. Ezek indokolják, hogy a mikrokörzetek gazdaságföldrajzi kutatásának egyre nagyobb figyelmet szenteljünk.

Az elvi problémákat három téma köré csoportosítom: a mikrokörzetek fogalma, gyakorlati jelentősége, és határait befolyásoló tényezők.

Mikrokörzetek fogalma

A társadalmi munkamegosztás területi differenciáltságából következik, hogy az integráns gazdasági körzetek rendszerében szükségszerűen szintek, fokozatok alakultak ki, amelyek nemcsak nagyságrend, hanem funkció szerint is különböznek. A taxonómiai fokozatok száma az illető ország nagyságától, a társadalmi munkamegosztás fejlettségétől és a területi különbségektől függ. A szintek elhatárolása és a határok megvonása mind elméletileg, mind gyakorlatilag a körzetkutatás egyik legnehezebb és legtöbb vitát kiváltó feladata.

A gazdasági körzetkutatás objektíve létező alapegységének körülhatárolása fontos és nem mellőzhető probléma, viszont látnunk kell, hogy e téma körül kialakult viták sokszor természetlenek voltak, elterelték a figyelmet a körzetkutatás fő kérdéseiről és számos szemléletben azt a benyomást keltették, mintha a földrajzban a területi szemléletnek a fő célja újabb és újabb területi egységek kijelölése, „felfedezése” lenne (Száva-Kováts E., 1965).

Ha eltekintünk a körzetek tartalmi vonatkozásától, akkor elvileg, de gyakorlatilag sem szabhatunk a területi felosztásnak alsó határt, és szinte a végtelenségig osztathatunk, akár a termelőszövetkezetek szintjéig, vagy tovább az egyes dűlőkig. Ez esetben a korábban idézett szerzőnek igaza lenne, csakhogy a körzetek funkciói határt szabnak az effajta szubjektívizmusnak. A mikrokörzetek további bontása esetén már elveszítenék integráns jellegüket és csupán valamilyen ágazati körzetet képviselnének. Ezek szerint tehát a mikrokörzetek a földrajzi munkamegosztás leg-

* nyugalmazott egyetemi tanár

kisebb területi egységei, amelyek az integráns gazdasági körzetek legfontosabb tartalmi funkcióival és formai jegyeivel még rendelkeznek.

Ez a meghatározás elvileg tartalmazza a mikrokörzetek taxonómiai helyét, a körzetek alsó határát, de nem utal azokra a különbségekre, amelyek a felsőbb szintektől elválasztják. Itt mind elméletileg, mind gyakorlatilag jóval nehezebb a választóvonalat megvonni.

A probléma megközelítésénél abból kell kiindulni, hogy a körzetek taxonómiai fokozatai nemcsak mennyiségileg (terület, termelési ágazatok nagysága stb.) különböznek, hanem lényegesen eltérnek a terület komplex fejlesztésével kapcsolatban jelentkező kérdések arányát, méretét, megoldásuk módját, valamint a funkciókat tekintve is. A mikrokörzetekénél, ennek megfelelően gazdasági, forgalmi kapcsolataik is szűkebbek, így eleve kizárt, hogy az ország valamennyi azonos rangú egységével egymást feltételező kisebb vagy nagyobb mértékű termelési kapcsolat alakuljon ki. Az alkörzetek esetében ez már lehetséges, a makro-, ill. mezokörzeteknél pedig jellemző vonás.

A mikrokörzetek felső szintjét a földrajzi munkamegosztásban betöltött szerepükből kiindulva határozhatjuk meg és ez nem függvénye a terület nagyságának. A mikrokörzetek részei, alkotó elemei az ország területi munkamegosztásának, de ez gyakran áttételes jellegű. Rendszerint több mikrokörzet integrációja alkot szélesebb alapú területi termelési komplexumot. Így a mikrokörzetek méretét, nagyságát a nálunknál magasabb szintű körzet társadalmi és gazdasági folyamatainak területi differenciáltsága szabja meg. A gazdasági mikrokörzet fogalmát a következőkben foglalhatjuk össze: A földrajzi munkamegosztás legkisebb területi egysége, amely még az integráns gazdasági körzet legfontosabb tulajdonságaival rendelkezik: specializálódik, területileg azonos vagy alkotója egy területi termelési komplexumnak, szűkebb keretek között része az országos munkamegosztásnak, gazdasági központja és ehhez kapcsolódó sajátos gazdasági, társadalmi életritmsa alakult ki, amely objektív keretül szolgál a területileg rendkívül differenciált gazdasági és társadalmi élet bonyolult folyamatainak elemzéséhez.

Elvileg tehát a mikrokörzetek alsó és felső szintje megvonható, gyakorlatilag pedig a körülhatárolásuk egyben taxonómiai megkülönböztetést is jelent.

A mikrokörzetek gyakorlati jelentősége

A gazdasági körzetek – így a mikrokörzetek is – a földrajzi kutatás nélkülözhetetlen területi egységei. A regionális gazdaságföldrajz nem önálló diszciplína, de ugyanakkor módszerét tekintve annyiban különbözik az ágazati kutatástól, hogy a földrajzi munkamegosztás területi egységeiben előtérbe helyezi a gazdasági és társadalmi folyamatok és a természeti tényezők kölcsönhatásának, összefüggéseinek szisztematikus vizsgálatát. Természetesen ma már az ágazati földrajz sem elszigetelten, az említett tényezőktől függetlenül mutatja be az egyik vagy másik termelési ágazatot, azonban a hangsúlyt az ágazatra jellemző törvényszerűségekre helyezi, míg a regionális földrajz (figyelembe véve az ágazati kutatás eredményeit) a figyelmet az ágazatok közötti területi összefüggésre és törvényszerűségekre összpontosítja, amelyek körzetenként változhatnak. Pl. az Alföld kevéssé iparosodott területén egy ipari góc

vagy központ kialakulása az összefüggéseknek olyan láncolatát indítja el, amelyek feltárása csakis a területi egység részletes analizisével lehetséges.

Szeged ipari fejlődése sok tekintetben összhangban van a mezőgazdasággal, hiszen a nyersanyag jelentős hányadát innen kapja, viszont az utóbbi az ipar szerkezetét befolyásolja és nem kis mértékben a természeti tényezők hatását is magán hordva tovább gyűrűzik a két ágazat kölcsönhatásának ismert sémája szerint. Az ipar kedvezően befolyásolja a közlekedés fejlődését és fordítva. Az iparosodás következtében megváltozik a népesség mobilitása. A város munkaerő-tartalékainak felszívódása után a munkaerő ellátó övezet egyre nagyobb területre terjed ki. A kedvező közlekedési fekvésű községek korábban kapcsolódnak be a folyamatba, innen az ingázók aránya is magasabb. Ez rendszerint kedvezően befolyásolja a demográfiai mutatókat. A vándorlás is sajátos területi képet mutat, a városok felé áramlás abban fejeződik ki, hogy a szomszédos községek kölcsönös lakosság-kicserélődésénél a kedvezőbb fekvésű faluban többen telepsznek le, mint ellenkező irányban. Pl. Tiszaszigetről többen költöznek át Újszentivánra mint fordítva, az utóbbiból pedig Szőregre. Az ipari góccok közelében a községek vándorlási mérlege aktívvá kezd válni, ez kedvezően befolyásolja a demográfiai egyensúlyt. A mezőgazdasági népesség átrétegződésének üteme is jelentős mértékben függ – a helyi iparon túlmenően – a város vonzásától, a közlekedési viszonyoktól stb. Ebből viszont az következik, hogy a mezőgazdaságban a városok közelében kialakult intenzív városellátó kultúrák fejlesztéséhez kevés a munkaerő, és azok a munkaintenzív kultúrák, amelyek gépesítése nem megoldott vagy költséges, a városoktól egyre távolabb szorulnak ki (pl. cukorrépa, szántóföldi zöldségtermesztés stb.).

Ez a távrolól sem teljes példa azt kívánja illusztrálni, hogy milyen területi összefüggések, folyamatok alakítják, formálják a mikrokörzetek belső gazdasági életét, amelyek természetesen körzetenként a feltételektől függően változnak. A mikrokörzetek kutatása során a helyi természeti és társadalmi adottságok mellett ezekre a sajátos folyamatokra kell a figyelmet összpontosítani, mivel ismeretük nélkül a várható fejlődési irányokat nehéz felvázolni. Ezeket a folyamatokat a magasabb szintű körzetekben – ahol a részletek elvesznek – nehéz teljes differenciáltságukban feltárni, viszont a mikrokörzetek ideális keretet nyújtanak ehhez.

A gazdasági körzetek és a területfejlesztés közötti összefüggés

Az utóbbi évek gazdaságpolitikájában előtérbe került a területfejlesztés, mint a tervezésnek, a népgazdaság fejlesztésének és egyéb gyakorlati célok megvalósításának nélkülözhetetlen eszköze. A területfejlesztés elvi és gyakorlati kérdései összhangban vannak a gazdasági körzetkutatás tartalmi feladataival, következésképp az utóbbi igen sok hasznos tudományos anyagot szolgáltat a területfejlesztés célját szolgáló regionális tervezéshez.

A területfejlesztés szempontjai, célkitűzései formailag és tartalmilag számos területen érintkeznek, ill. találkoznak a körzetkutatással. A területfejlesztés alapvető célkitűzései a következők:

a) Az ország termelőerőinek racionális területi elhelyezkedése a helyi adottságok, sajátosságok figyelembevételével. A körzetek specializációja az előnyös helyi

adottságokra épül. De mivel részei az ország területi munkamegosztásának, ezért fejlesztésük összhangban kell, hogy legyen az ország szükségleteivel, termelőerőinek fejlődési irányával. A mikrokörzetek adottságai időben változóan befolyásolják az adott térség társadalmi, gazdasági fejlődését, továbbá mindig relatívak, ezért egyéb területek eltérő vagy hasonló adottságai függvényében értékelhetők. Tehát egyetlen gazdasági körzet sincs abban a helyzetben, hogy a többitől függetlenül, a saját erőforrásait ismerve megszabhatnánk fejlődésének főbb irányát. Ezt csakis az országos és a nemzetközi munkamegosztás ismeretében, ezekkel összhangban lehet kijelölni. A területfejlesztés egyik célkitűzése éppen az, hogy a helyi adottságokon kibontakozó fejlődést és az országos érdekeket összehangolva biztosítsa a termelők racionális területi megoszlását.

b) A gazdasági körzetek között meglevő fejlettségi különbségek csökkentése, a termelés ésszerűtlen területi aránytalanságainak megszüntetése és az ebből származó társadalmi, politikai ellentmondások megoldása. A gazdasági körzetek adottságai eltérőek. Ebből következik, hogy az ország termelőkapacitását sem lehet egyenlő arányokban felosztani. Az ésszerű területi arányok megteremtésénél nem arról van szó, hogy a helyi adottságoktól függetlenül fokozatosan megszűnjenek az országban történelmileg kialakult területi különbségek, vagy a fejlett központi körzet „segély” formájában átadjon bizonyos iparágakat, hanem törekedni kell minden körzet erőforrásainak maximális feltárására és kihasználására. Minden gazdasági körzet rendelkezik előnyös adottságokkal a másikkal szemben, amelyek kiaknázása lehetőséget ad a területi különbségek csökkentésére anélkül, hogy azok teljes mértékben valaha is megszüntethetők lennének. A racionális területi munkamegosztás kialakítását szolgáló területfejlesztés célja az elmaradottabb területek gyorsabb ütemű gazdasági fejlődésének biztosítása oly módon, hogy ez összhangban legyen mind a helyi adottságokkal, mind pedig az ország igényével. Ez vonatkozik a mikrokörzetekre is, hiszen köztük is fennáll egy sajátos területi munkamegosztás. Míg a felsőbb szinteken a fejlődés a kiegyenlítődéssel felé halad, a mikrokörzetek esetében nem feltétlenül indokolt a területi különbségek és aránytalanságok csökkentése, sőt, esetenként a differenciálódás fokozódása is bekövetkezhet. Továbbá a gazdasági szint különbségeit nem szabad csupán egy, vagy néhány ágazat szempontjából vizsgálni, hiszen mikrokörzet szinten egy jól specializált, magas termelékenységű mezőgazdaság az iparral egyenértékű. Tehát az iparnál jelentkező területi aránytalanság nem szükségszerűen vonja maga után az egyéb ágazatok aránytalan fejlődését, és fordítva, a gazdasági fejlettségben mutatkozó különbségek mikrokörzet szinten nemcsak az ipar fejlesztésével csökkenthetők.

c) A helyes országos arányok kialakítása mellett igen fontos a gazdasági körzet belső ágazati arányának megteremtése. A specializáció fejlesztésének mértékét – mint láttuk – nem lehet csupán a helyi adottságok ismerete alapján eldönteni, mivel ezek az országos munkamegosztásnak alapvető részei. Viszont számos olyan termelőágazat van, amely helyi jelentőségű, és a körzet komplexitását gazdagítja. Az ágazatok ésszerű arányát, a körzet komplex fejlődését csakis egy regionális terv keretében lehet biztosítani.

A körzeten belül egyik vagy másik ágazat fejlesztése nem azonos a területfejlesztéssel. A területi és az ágazati elv sokszor ellentmondásokon keresztül érvényesül, és hozható összhangba. A két tényező összhangjának hiánya többféle anomáliát

idézhet elő. A Dél-Alföldön pl. a termelőszövetkezetek kiegészítő iparának, valamint számos helyi ipar túlméretezett fejlesztése felszívta a munkaerő-tartalékot és az iparban munkaerő-hiányt okozott. Így ez megnehezíti az optimális adottságokkal rendelkező iparágak gyors bővítését, ami hátrányos nemcsak az ország, hanem a körzet szempontjából is, hiszen a gyors fejlődést, felemelkedést, a termelékenység fokozását éppen ezek az iparágak biztosítanák (élelmiszeripar, könnyűipar, gép- és vegyipar). Gyakori eset ennek a fordítottja is, amikor csak néhány ágazat kiemelésével törődnek és a járulékos fejlesztések késnek, vagy teljesen elmaradnak.

Rendszerint néhány ágazat kiemelése és fejlesztése kihat a többi ipari és mezőgazdasági ágazatra, s összefügg a terület infrastruktúrájának átalakításával is. A gazdasági körzet természeti és társadalmi erőforrásainak racionális felhasználása megköveteli az egyes ágazatok és az egész terület fejlesztésének az összhangját. Ezt csakis regionális tervvel lehet biztosítani, amelynek keretében az élet által kialakított területi egységek, a mikrokörzetek (vagy alkörzetek) szolgálnak.

d) A termelőerőkkel összhangban a településhálózat fejlesztése. Ez településenként differenciáltan a gazdasági és társadalmi életben betöltött vagy reá váró szerepkörtől függően szintén a regionális tervek alapján történik. Ehhez a gazdasági körzet népesség- és településföldrajzi vizsgálatai nélkülözhetetlen anyaggal szolgálnak. A települések vonzáskörének vizsgálata, a népesség mobilitásának elemzése stb. nemcsak a körzethatárok megvonásában nyújtana segítséget, hanem mint a mikrokörzetek fontos tartalmi problémái, közelebb visznek egyéb jelenségek megértéséhez is és egyben segítség a területfejlesztési koncepció kidolgozásához.

e) A területfejlesztési egység belső és külső termelési kapcsolatainak felmérése és az ehhez szükséges közlekedési hálózat biztosítása. Szintén olyan feladat, amely érintkezik a körzetkutatás célkitűzéseivel. Nemcsak a mezo-, hanem a mikrokörzetek esetében is igen fontos a körzetek valamennyi kapcsolatának a feltárása. A közlekedésföldrajzi vizsgálatok segítséget nyújtanak a racionális kapcsolatok megszervezéséhez és egyben a távlati tervek elkészítéséhez.

f) A körzet természeti és társadalmi erőforrásainak, adottságainak pontos számbavétele. Az eddigiekből is kiderült, hogy a területfejlesztés értelmét és gyakorlati hasznát az a sajátos helyi körülmény jelenti, amellyel minden gazdasági körzet szintkülönbségtől függetlenül rendelkezik. Ennek teljes feltárása, számbavétele meghaladja a gazdaságföldrajzosok feladatkörét, viszont kutatásaikkal valamennyi tudományág közül éppen a földrajzosok (a gazdasági és természeti geográfusok együtt) tudnak a regionális tervezés tudományos megalapozásához legtöbbet nyújtani.

g) A területfejlesztéshez (ill. az ezzel kapcsolatos problémákat összegező regionális tervezéshez) a gazdasági körzetek fokozatai objektív keretben szolgálnak. A regionális tervek esetenként több mikrokörzetet is átfognak (pl. a Duna-völgy vagy a Tisza-völgy regionális terve). Ez nem mond ellent az előző gondolatnak, hiszen a területfejlesztés ez esetben is számol a különbségekkel, és támaszkodni tud a feltárt és összegezett természet- és gazdaságföldrajzi értékelésre.

A Dél-Alföldön az alábbi mikrokörzeteket célszerű összekapcsolni a regionális tervezés céljából: a Duna-völgy két mikrokörzetet foglal magában: bajait és a Szekszárdit, a Kiskunság kettőt ölel fel: a kecskeméti és a kiskunhalasit, a Tisza-völgy hármát, a szegedit, a szentesit és a szolnokit, s végül a békéscsabai összevonható az orosházi körzettel. (Ezen belül elkülönül a Sárrét problémája.)

Az így kialakított tervezési egységekhez fejlesztési problémáik és lehetőségeik szempontjából azonos területek kapcsolódnak.

A vázolt pontok azok a legfontosabb területek, ahol a gazdasági körzetkutatás és a területfejlesztés találkozik. A körzetek taxonómiai fokozatai, bár nem a piramis-hoz hasonlóan épülnek egymásra (annál jóval bonyolultabb szisztéma), mégis a legkisebb egységek, a mikrokörzetek feltárása, ismerete segít az egész rendszer felépítésében, és mint láttuk, egyben számos területen szinkronba hozható a területfejlesztés célkitűzéseivel.

A mikrokörzetek kutatásához és a határok megvonásához figyelembe vett fontosabb tényezők

A mikrokörzetek kutatása és a határok megvonásának problémája szorosan összetartozó egységet képez; gyakoriak az átfedések, hiszen körülhatárolás nélkül nem beszélhetünk területi egységekről, és fordítva, a határok megjelölése végső soron a körzet alapos ismeretét tételezi fel. Ezért lényegében mindkettőnél ugyanazon tényezőkkel kell számolni, de gyakran merőben eltérő szemszögből. A kutatás során természetesen fontos minden körzetformáló tényező, elsősorban a kölcsönös összefüggéseikből származó folyamatok, törvényszerűségek feltárása érdekében. Viszont a határok megvonásához területi megoszlásuk sajátosságát figyelembe véve egymástól eléggé eltérő módon használhatók fel. Pl. az ipar, mint legfontosabb körzetalkotó elem, megszabja a körzet profilját, belső és külső kapcsolatait, erősen befolyásolja az egyéb ágazatok (mezőgazdaság, közlekedés stb.) fejlődését, a népesség mobilitását stb., de mivel területileg főleg egyes központokban helyezkedik el, a körzethatárokat csak dinamizmusának területi kisugárzása, vonzása jelzi. A mezőgazdaság esetében, helyenként a termelés profiljában meglévő területi különbség mutatja a körzethatárokat, de gyakori eset, hogy ez nem jelent választóvonalat, ezért ennél megbízhatóbb az áruszállítás irányának követése. Hasonló a helyzet a többi tényezőnél is; a körzetek határainak feltárásához általában a területileg differenciáltan jelentkező jelenségeket lehet felhasználni.

A körzetek kialakulását és fejlődését meghatározó tényezők kutatása tehát egybeesik a körzetek tudományos feltárásával, viszont a határok konkrét megállapítását más módon kell megközelíteni. A tanulmány további fejezeteiben e kérdéssel még konkrétan és részletesen foglalkozom.

A mikrokörzetek és a specializáció

Az integráns gazdasági körzet valamennyi fokozatánál elengedhetetlen követelmény a termelési specializáció. A társadalmi termelés a specializálódás és a kooperáció ellentétes folyamatainak egységeként fejlődik, amely területileg eltérő természeti és társadalmi feltételek hatása közepette megy végbe. Vagyis a társadalmi termelés egyidejűleg ágazatilag és területileg is differenciálódik. Ez a folyamat a mikrokörzet szintjén éppen úgy végbemegy, mint az egyéb taxonómiai egységeknél. Természetesen az arányok, a feltételek és a specializáció szerepe nem azonosak, de minden szinten a gazdasági körzet legfontosabb kritériuma.

A specializáció a mikrokozmetben bizonyos szempontból szűkebb, mint a magasabb szintű kozzetekben, mivel a mezo-, ill. alközmet termelési profiljának csak egy részét képviseli, másrészt bővebb, mert olyan termelési ágazatok is jelentkehetnek profilként, amelyek a felsőbb fokozatoknál elvesztik ezt a szerepkörüket. Úgyszintén az ágazatok száma és aránya is eltérő. Általában a specializációt képviselő ágazatok kozzeti aránya kiugróbb értékű, mint a felsőbb szinteken.

A mikrokozmetek termelési profiljánál – hasonlóan a felsőbb fokozatokhoz – a mennyiségi oldal számszerűen is (a legkisebb torzítással az 1 főre jutó nettó termelési érték, ill. annak kozzeti vagy országos aránya) kifejezhető. Sajnos, ezek a statisztikai adatok nem mindig állnak rendelkezésünkre, ezért gyakran kénytelenek vagyunk egyéb mutatókat használni (létszám, állóeszközök értékei, gépi kapacitás, felhasználás, villamosenergia stb.).

A specializáció mennyiségi kifejezése azonban nem mentes a torzításoktól, és minél kisebb területre alkalmazzuk, annál inkább számolnunk kell ezzel. Így az ezzel összefüggő adatok sokszor csak illusztrációra alkalmasak, de nem nyújtanak lehetőséget mélyebb összefüggések feltárására. Sőt, a mennyiségi oldal egymagában még a specializáció tényének rögzítésére sem használható minden esetben. Ezért a figyelmünket ki kell terjeszteni a specializáció funkcionális vizsgálatára is. Ezek az alábbiak:

- a) milyen szerepet tölt be a területi termelési komplexumban,
- b) milyen természeti és társadalmi feltételekkel rendelkezik,
- c) az adott terület fejlesztésének irányával hogyan függ össze, abban milyen szerepet tölt be.

A felsorolt szempontok vizsgálata a kozzetkutatás igen fontos része, és egyben elvezet bennünket a kozzet lényegének jobb megértéséhez is.

Területi termelési komplexumok

A termelési ágazatok specializálódása nem egymástól függetlenül, hanem együttesen, szoros kölcsönhatásban megy végbe. Egyetlen ágazat sem létezik önmagában, területi kapcsolatok nélkül. Ez a kapcsolat időnként rendkívül laza, kimerül egy terület munkaerőinek, villamosenergia-szolgáltatásának és infrastruktúrájának közös felhasználásában. Gyakran viszont igen szoros termelési együttműködés alakul ki, kihasználva a helyi adottságok valamennyi előnyét. A területi termelési komplexumok a gazdasági kozzetek lényegét, legfontosabb tartalmi vonását adják, nélkülük nem létezik az integráns kozzet egyetlen fokozata sem. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy a két fogalom nem azonosítható és nem helyettesíthető egymással. A termelési kapcsolatok térbelisége valamennyi összefüggésével együtt (természeti és társadalmi tényezők hatása, racionális volta stb.) sem meríti ki a gazdasági kozzetek kritériumát. A különböző fokozatú gazdasági kozzetek nemcsak termelési, hanem fogyasztási egységek is, valamint térszínűl szolgálnak a társadalmi folyamatok kibontakozásának és az emberi élet számos megnyilvánulásának. Ezek az összefüggések különösen a mikrokozmetek keretei között mutatkoznak meg élesen, amelyek kutatása egy másik témához, a vonzaskör problematikájához vezet el bennünket.

A területi termelési komplexumok vázát a specializációhoz tartozó ágazatok ad-

ják, és természetesen ezek határozzák meg jellegét, területi kiterjedését és a kapcsolatok mélységét.

A specializációhoz nem sorolható ágazatok is szerves részei a termelési komplexumnak, és az előzőekkel együttesen alkotják a körzet gazdasági struktúráját. Viszont ezeknek az ágazatoknak a szerepe eltérő (többnyire egyéb iparágakhoz kapcsolódnak, vagy a lakosság közvetlen igényét szolgálják), és mivel jórészt helyi jelentőségűek, külső kapcsolataik jóval gyengébbek (pl. téglaiipar, kenyérgyártás stb.). Az említett iparágak a mikrokörzet fejlődésének fontos elemei, de a fejlődés jellegét, főbb irányát, ütemét stb. nem határozzák meg, ezért körzetformáló szerepük csekély, következésképp a határok megvonásában sem számottevőek. Ennek ellenére kutatásuk nem mellőzhető, hiszen felsőbb szinteken arányuk és természetesen jelentőségük is gyakran csekély és elmosódottan jelentkeznek.

A termelési komplexumokkal rendkívül laza a kapcsolata a fővárosból vidékre telepített üzemeknek, ill. leányvállalatoknak. Termékeiket teljes mértékben kiszállítják; a mikrokörzetekhez rendszerint csupán a munkaerő-felhasználással kötődnek. Egy-egy terület ipari fejlődését előmozdítják és ennyiben hatásukkal is számolnunk kell.

A Dél-Alföldön leggyakoribbak az élelmiszergazdaság termelési ciklusai, amelyek nem korlátozódnak egy-egy mikrokörzet határai közé, de a területi átfedések ellenére sem homályosítják el a körzetenkénti termelési koncentrációt. Nyersanyagbázisuk – sokfélesége ellenére is – összegezhető, és mennyiségi mutatók alapján területileg differenciálható, ily módon az élelmiszeripari központok főbb nyersanyagellátó körzetei körvonalazhatók. Az így kapott ágazati körzetek hathatós segítséget jelentenek a területi termelési komplexum elemzéséhez és a mikrokörzetek határainak megvonásához egyaránt.

A mezőgazdaságban is kialakulnak területi komplexumok, amelyek kisebb területet vonzanak ugyan, de összességükben fontos elemei a körzetek profiljának (pl. zárt ciklusú sertéskombinát, borkombinát, vagy egyéb tsz-társulások).

A könnyűipar ágazatainál a mikrokörzeten belül az élelmiszergazdasághoz hasonló zárt ciklus – a nyersanyagtól a készáruig – csak ritkán alakul ki. Ugyanez a helyzet a Dél-Alföld nehéziparánál is.

Az ipar területi koncentrációja a Dél-Alföldön viszonylag csekély. Ipari központ csupán Szegeden és Békéscsabán alakult ki, a többi városokban pedig kisebb-nagyobb ipari góccok jöttek létre. A gyors fejlődés következtében viszont a kisugárzásuk a környék településére, a népesség átalakulására stb. meglehetősen erőteljes.

A mikrokörzetek kutatásánál, határaik megvonásánál tehát egyrészt figyelembe kell venni a kialakult területi termelési kapcsolatokat, amelyek többnyire a központokból kiindulva veszítenek intenzitásukból, másrészt az iparosodó góccok hatását, kisugárzását egyéb ágazatokra, valamint a gazdasági és társadalmi életre.

Az ágazati körzetek és a mikrokörzetek kapcsolata

Nem szorul bővebb magyarázatra, hogy az ágazati körzet szerepét, tartalmát és formáját tekintve egyaránt eltér az integráns gazdasági körzettől. A kettő viszonyára leginkább az jellemző, hogy az ipari, mezőgazdasági, közlekedési, népességi stb.

körzetek közül a meghatározó szerep a legdinamikusabban fejlődő ágazatnak, vagyis leggyakrabban az iparnak jut. Dél-Alföld esetében szintén ez a helyzet, viszont alsóbb szinteken a dinamikus fejlődés ellenére néhány mikrokörzetben (pl. kalocsai, orosházi) még mindig a mezőgazdaság jelenti a vezető ágazatot. A mondottak kizárják, hogy az integráns mikrokörzeteket az ágazati körzetek mechanikus összegezésének tekintsük, arról nem is beszélve, hogy egy ilyen összeolvasztás a területek eltérő nagysága és a komponensek különböző minősége miatt is lehetetlen. De nem is szükséges, hiszen az egyik vagy másik ágazati körzetnek és az integráns mikrokörzeteknek eltérő a rendeltetése.

Az ágazati körzetek, amelyek tükrözik a termelés területi rendjét, törvényszerűségeit népgazdasági ágak szerint, igen fontos szerepet kapnak a mikrokörzetek profiljának meghatározásában az ágazati összefüggések és arányok feltárásában. A határok kijelölésénél, ahol átfedés van (és ez a leggyakoribb), mindig a vezető ágazat vagy ágazatok szempontjait (a távlatokat is figyelembe véve) érvényesítjük, és a többi ennek rendeljük alá. A mikrokörzeteknél, mint említettem, a vezető ágazat szerepköre esetenként változhat.

A természeti tényezők hatása és a mikrokörzetek

A természeti tényezők hatása a mikrokörzetek fejlődésére, kiterjedésére közvetlen és közvetett formában rendkívül sokrétű, szerteágazó, és a fejlesztési tervektől függetlenül egyik vagy másik eleme előtérbe kerül.

A Dél-Alföldön jelentős domborzati és éghajlati különbségek nincsenek, a területi differenciáltságot főleg az eltérő talaj-, hidrogeográfiai viszonyok, továbbá a geológiai képződmények sokfélesége okozza. Közismert a talaj és a mezőgazdasági kultúrák, tágabb értelemben az élelmiszergazdaság kapcsolata. Érthető, hogy míg a mikrokörzet-beosztás és az éghajlati vagy morfológiai térképek között semmi, a talajtérképekkel összevetve igen sok közös vonás, területi hasonlóság található. Ez nem jelenti azt, hogy az előbbi két tényező a gazdasági élet szempontjából közömbös lenne, csupán a hatásuk közvetett.

A hidrogeográfiai kutatások az ország ipari fejlődésével, a vízellátási gondok megnövekedésével fokozottabban előtérbe kerültek. Ily módon a felszíni és mélyégi vizek az egyik legfontosabb ipartelepítő tényezővé váltak.

A Dél-Alföldön három mikrokörzetben (Duna-völgy, szegedi, szentesi) viszonylag könnyű megoldani az ipari vízellátás gondjait és vízigényes ipart lehet telepíteni. Az alsó tiszai vízlépcső és a Duna-Tisza-csatorna megépítésével, a mélyégi vizek felhasználásával a Dél-Alföld jelentős része öntözhetővé válik. Ez hatalmas lehetőségeket rejt magában, amelyek kiaknázása átformálja a mikrokörzetekről alkotott mai képünket. Ehhez kapcsolódik a termálvizek (gázfűtéssel kombinálva) fokozottabb mértékű felhasználása.

Ezzel még távolról sem zárult le a hidrográfia és a körzetek kapcsolata. A példákat tovább sorolhatnánk, az átkelőhelyek kialakulásától a közlekedési hálózat konfigurációján keresztül, több iparág (fűrész-, kender-, gyufaipar stb.) telepítéséig, amelyek a mikrokörzet-kutatás egy-egy nélkülözhetetlen mozaikját jelentik.

A Dél-Alföldön a közelmúltban feltárt szénhidrogénmező alapján módosította

a körzet energiamérlegét, részben befolyásolta az ipar szerkezetét, és az egyes mikrokörzetekben felgyorsította a gazdasági fejlődést. Az alföldi kőolaj és földgáz kiaknázása annak ellenére, hogy nagyobb részét kiszállítják, sok lehetőséget nyújt a helyi felhasználásra is.

A természeti tényezők gazdasági értékelését még abban az esetben is el kell végezni, ha közvetlenül a határok megvonását nem befolyásolják, hiszen a mikrokörzetek fejlődésének főbb irányát nélkülük képtelenség megjelölni.

A mikrokörzetek és a közigazgatás összefüggése

A gazdasági körzetek és az igazgatási beosztás kapcsolatában a meghatározó szerep elméletileg az előzőnek jut, ezért ha területileg nem esnek egybe, akkor az utóbbiakat kell módosítani, vagyis a gazdasági körzethez igazítani. Gyakorlatilag viszont a két szisztéma egysége nem ilyen egyszerű.

A közigazgatási beosztás reformját előkészítő fórumok az 50-es években a körzetbeosztást még nem vehették figyelembe, hiszen ezzel nem rendelkezünk, de ettől függetlenül a reform nem hozott gyökeres területi átrendezést.

Így a gazdasági körzetek területileg egyetlen szinten sem állnak szinkronban a közigazgatási egységekkel.

A megyék és járások az elmúlt évtizedek gazdasági fejlődése következtében bizonyos értelemben maguk is gazdasági egységekké váltak. Több szempontból a gazdasági körzetek funkcióját is betöltik, így gyakorlatilag a két szisztéma között területileg csak néhány helyen található áthidalhatatlan különbség.

A Dél-Alföld mint körzet, területileg nagyjából megegyezik a három megyével (Bács-Kiskun, Csongrád, Békés), az eltérés csupán néhány települést érint. Pl. gazdasági körzet szempontjából a dunavecsei járás É-i része a központi körzethez, viszont Nagykovács – közvetlen környékével együtt – a Dél-Alföldhöz tartozik. A mikrokörzet beosztás a megyehatárokat – az előbb említett eseteket nem számítva – sértetlenül hagyta. Egy mikrokörzethez általában egy vagy két járás tartozik, és viszonylag kevés esetben keresztezi a járások határát. Pl. Mártély és Székkutas közigazgatásilag a szentesi járáshoz tartozik, viszont minden egyéb szempont Hódmezővásárhelyhez kapcsolja: vagy Mélykút és Jánoshalma környéke erőteljesebben kapcsolódik Bajához, mint saját járási központjához, Kiskunhalashoz. A közigazgatási határok mentén több olyan település is van, amelynek hovatartozása bizonytalan. Ezeket az eseteket külön-külön kell megvizsgálni, főleg akkor, ha a közigazgatási reformra ismét sor kerül.

A népesség és a mikrokörzetek kapcsolata

A gazdaságföldrajz a népességet úgy tekinti, mint a legfontosabb termelőerőt. Ebből adódik, hogy számunkra elsősorban az az összefüggés fontos, amely a gazdasági élet és a népesség között van. A népgazdasági ágak területileg eltérő ütemű fejlődése átalakítja a lakosság összetételét, befolyásolja a vándorlás irányát, valamint számos demográfiai jelenséget, és fordítva, a népesség, mint munkaerő hat egy-egy

terület termelési ágazatainak fejlődésére. E jól ismert séma területileg rendkívül differenciáltan érvényesül.

A Dél-Alföldön góconként kibontakozó ipari fejlődés és a mezőgazdaságban a gazdálkodás gyors technikai fejlődése az az alapvető tényező, amely a népesség mobilitásának, átrétegződésének folyamatát felgyorsította, s területileg rendkívül differenciálta. Egyes mikrokörzetekben munkaerő-hiány, másokban még mindig felesleg jelentkezik. Így az ipari gócek munkaerő-vonzásának és a mikrokörzetek munkaerő-mérlegének kidolgozása nemcsak a körzetkutatás egyik legfontosabb feladata, hanem nélkülözhetetlen a népgazdaság fejlesztése szempontjából is.

A népességgel kapcsolatos jelenségek, problémák egy része, pl. az átrétegződés, vándorlás, ingázás, a lakosság növekedése vagy csökkenése stb., a Dél-Alföldön többnyire a mikrokörzetek határain belül, a központok kisugárzásának hatására, annak erejétől (fejlettségétől), a távolságtól és a közlekedési feltételektől függően, azonos arányban változnak. A változás iránya és intenzitása matematikailag mérhető és összegezhető. Az így nyert mutatók a mikrokörzet határainak megvonásához, továbbá számos kérdés elemzéséhez felhasználhatók. Azok a demográfiai jelenségek, amelyek a gazdasági élet mozgásától csak részben, rendszerint közvetve és időben is eltolódva függenek, pl. születés, halálozás stb., szintén területileg differenciáltan jelentkeznek, és így a mikrokörzet ezek vizsgálatához is alkalmas keretet nyújt. Úgyszintén a munkaerőmérleg elkészítéséhez is a legmegfelelőbb területi egység.

A településhálózat és a mikrokörzetek

A településhálózat történelmileg kialakult hierarchiája láthatatlan szálakkal szövi be az egész körzet területét. Ha láthatóvá tesszük ezeket a szálakat, kiderül, hogy a kapcsolatok erőssége településenként változik, attól függően, hogy az illető település milyen funkciókat lát el. A települések vonzaskörének vizsgálata az egyik legfontosabb támasz a körzethatárok megvonásánál. Különösen a periférián fekvő települések hovatartozásánál nyújt komoly segítséget. Ez nem véletlen, hiszen a települések vonzása nagyon fontos gazdasági, társadalmi és kulturális kapcsolatokat tükröz.

Gyakran találkozunk olyan nézettel, amely a települések vonzaskörének kutatását túlértékelve, elégségesnek véli a gazdasági körzetek körvonalazásához. Ez a probléma különösen a mikrokörzetek esetében aktuális, hiszen itt gyakori eset, hogy a központ vonzaskörével a mikrokörzet területileg egybeesik, és gyakorlatilag is a körzethatárok megvonását a vonzaskör kutatására alapozzuk. Ennek ellenére a két különböző fogalmat felcserélni vagy azonosítani nem szabad:

a) A mikrokörzet tartalma eltér a vonzaskörzetekétől; ennél sokkal gazdagabb. Az előzőnél a termelőágazatok jellegén, tevékenységén, ezek adottságain, valamint a gazdasági és társadalmi élet összefüggésein, törvényszerűségein van a hangsúly, míg a második esetben csupán a gazdasági, társadalmi és kulturális élet kapcsolatai összegződnek.

b) A mikrokörzet funkcióját tekintve területi termelési egység. A vonzaskörzet viszont számos eleménél fogva, nem értelmezhető ilyen területi egységnek.

c) A vonzásokörzetek változhatnak anélkül, hogy ez érintené a gazdasági körzet határát (pl. egy igazgatási központ áthelyezése, egy bizonyos iskolatípus megnyitása, egy nagyobb áruház létesítése stb.). Fordítva ez a tétel nem érvényes.

d) Egy mikrokörzeten belül több vonzásoközpont is kialakult, általában egymással alárendeltségi viszonyban, de gyakran találunk azonos nagyságú és osztott funkciójú centrumokat is. Ezért gyakorlatilag sem lehet a két szisztémát azonosítani.

A felsorolt különbségek nem jelentik azt, hogy a két tényező között nincs találkozási pont. Éppen a mikrokörzetek esetében nagyon fontos rokon vonásokat is találunk. Mindkettő a gazdasági és társadalmi tevékenység területi formája, ezért számos jelenség a központoktól kiindulva, a közlekedési lehetőségek szabta távolsággal változik. Ez az azonosság ad alapot ahhoz, hogy a vonzásokörzeteket felhasználjuk és a legfontosabb tényezőként szerepeltessük a mikrokörzetek térbeli elhatárolásánál. A gazdasági körzetek és a vonzásterületek között nemcsak közvetlenül, hanem közvetve is találunk érintkezési pontokat. Pl. ismeretes, hogy a vonzásokörzetnek milyen szoros kapcsolata van a közigazgatási beosztással. Hiszen a megye és a járás meghatározója számos vonzási elemnek, és fordítva, az említett egységek határainak megvonásánál a vonzási irányokat is figyelembe vették. A közigazgatási egységek nemcsak igazgatási és kulturális, hanem a gazdasági életben is ellátnak bizonyos irányító funkciót. Ezért nem véletlen, hogy az említett két tényező – a vonzáskör és a járási beosztás – közelíti meg területileg legjobban a mikrokörzeteket.

A közlekedés és a mikrokörzetek kapcsolata

A gazdasági körzet mint termelési területi egység, önmagában nem, csakis a többivel együttesen, összhangban töltheti be feladatát. A történelmileg kialakult belső és külső termelési és forgalmi kapcsolatok tulajdonképpen a körzetek létezési formái, eszköze pedig a közlekedési hálózat. Ebből következik, hogy a közlekedési hálózat és funkciójának elemzése szorosan kapcsolódik a gazdasági körzet valamennyi taxonómiai egységéhez. A fokozatok közötti minőségi különbségekből adódóan, a szintektől függően, eltérő a kapcsolatok jellege és a közlekedés szerepe is.

A Dél-Alföld mikrokörzetei személy- és áruforgalmának lebonyolításában a közlekedési ágazatok eltérő szerepet töltenek be.

A vízi közlekedés, bár néhány mikrokörzetet érint, áruforgalmával a körzette formálódás folyamatában napjainkban csekély jelentőségű. A dél-Alföld mikrokörzetei közötti forgalomban vagy a belső forgalomban olyan csekély mértékben vesz részt, hogy jelenleg ez elhanyagolható tényező.

Történelmileg Baja, Szentes, Csongrád és különösen Szeged kialakulását és fejlődését mozdította elő, több iparágat vonzott, és az áruforgalom lebonyolításában is a mainál jóval nagyobb mértékben vett részt (főleg fa-, gabona-, építőanyag-, szállítás stb.). A vasút megjelenése előtt (de még később is) megkönnyítette a Dél-Alföld árugabonájának értékesítését. Szegeden és a többi Dél-alföldi városban a múlt században megjelenő gőzmalmok a tőkés iparosodás és egyben a körzette formálódás kezdetét jelentették és ebben a folyamatban a vízi utaknak tagadhatatlanul lényeges szerepük volt.

A fejlesztési tervek szerint az egymást követően létesítendő tiszai lépcsők javítani fogják a közlekedési lehetőségeket is, és ez főleg a szegedi és szentesi mikrokörzet áruforgalmában jelent majd változást. A Rajna–Majna–Duna-csatorna megépítése a Duna-völgy közlekedésföldrajzi helyzetét is megváltoztatja. A Duna–Tisza-csatorna megépítése pedig, a két vízrendszer egységes vízi úttá való összekapcsolásával, a két folyó menti területek közötti kapcsolatok javulását ígéri, s remélhetőleg újabb lehetőségeket teremt a vízi szállítás fokozására (pl. a borsodi szén, fa, acél, kő stb. vízi úton juthat el a Tisza menti fogyasztókhoz, sőt esetleg Budapestre is).

A felsorolt hatalmas építkezések természetesen egyéb célokat is szolgálnak: öntözés, vízellátás, energiatermelés, amelyek mindegyike igen fontos eleme és feltétele a körzet távlati fejlesztésének. A közlekedésre csupán annyi hárul, hogy megnövekszik a víziközlekedés lehetősége és aránya, ugyanakkor az ipar és a mezőgazdaság fellendülésével a többi közlekedési ágazatra is újabb feladatokat ró.

A vasúti közlekedés – mivel elsősorban a tömeges áruk nagyobb távolságra való szállítását végzi (főleg a körzetek specializációjához kapcsolódik) – forgalmának jelentős hányadát ez adja. A vasútnak ez a funkciója a körzetek fokozatától független, hiszen mikrótól a makrokörzetig bezáróan, a specializálódás követelményeként jelenik meg, amely termékeit rendszerint jelentős távolságra kell továbbítani. Az általános törvényszerűségek mellett ellenkező tendencia is érvényesül. A gazdasági vasutak (Dél-Alföldön a szegedi, kecskeméti, orosházi, mezőhegyesi stb.) kizárólag a mikrokörzetek belső áruforgalmát szolgálják. A normálvágányú vasút az ingázók szállításával úgyszintén fontos gazdasági funkciót lát el.

A vasút szerepe a mikrokörzetek fejlődése szempontjából kettős: egyrészt előmozdítja a specializálódást, másrészt részt vállal a belső áru- és személyforgalomból is.

A Dél-Alföld vasúthálózatának sajátos konfigurációjából következik, hogy a Duna-völgy kivételével valamennyi mikrokörzet hálózatilag viszonylag jól ellátott, magas sűrűségi arányszámmal rendelkezik és szinte valamennyi irányba biztosítják a kapcsolatot. Egységes hálózat csupán a bajai körzetben hiányzik. Baja és Kalocsa is csak kerülővel kapcsolódik be az ország jelentősebb forgalmú hálózatába. A mikrokörzetek közül Békéscsabának Debrecen felé, Szegednek pedig Ny felé nincs közvetlen vasúti összeköttetése. Békéscsaba és Debrecen között a csekély áruforgalom nem indokolja az új vonal építését, viszont Szeged esete valamivel bonyolultabb. Szeged az I. világháború előtt Budapestet követően az ország legjelentősebb vasúti csomópontja volt. Itt találkozott a nagyváradi–szegedi–fiumei és a budapest–szegedi–temesvári–orsovai vonal. A háború utáni új határok mindkét vasutat elvagták, így Szeged határállomássá változott, sőt, a II. világháború bombázásai a vasúti hidat is elpusztították, ami tovább rontotta a város közlekedési fekvését. Ezen a helyzeten a mai napig nem történt változtatás; a vasúton a hatásforgalmat nem újíították fel. Ebből adódik, hogy a Dél-Alföld központjának kitűnő vasúti kapcsolata van Kecskeméten keresztül Budapesttel, valamint É-i és ÉK-i irányban is, ugyanakkor Dél-Dunántúllal csak jelentős kerülővel érintkezik. A szegedi–bajai vasútvonal megépítésére ez ideig nem került sor, mivel a két terület közötti csekély áruforgalom a jelentős beruházási összeget csak a távoli időben térítené meg. A csekély áruforgalmat nem számítva, egyéb tényezők viszont indokolnák e vonalszakasz megépítését. Pl. a Dél-Alföldre nagyobb mennyiségű áru érkezik, mint amennyi eltávo-

zik, így a vagonok többsége üresen megy vissza. A Dél-Dunántúl esetében fordított a helyzet, az áruszállítás lényegesen több vagon igényel. Ha tehát a Dél-Alföldön felszabaduló üres vagonok egy részét a Dél-Dunántúlra irányíthatnák, ezzel egy racionális körforgalom alakulhatna ki.

A vasúti közlekedés, mint láttuk, általában a mikrokörzetek külső áruforgalmát bonyolítja le, ennek nélkülözhetetlen feltétele, viszont a belső forgalomban csak helyenként, esetenként vesz részt, de nem nélkülözhetetlen. Ebből adódik, hogy a körzethatárok megvonásánál a vasúthálózat konfigurációja csekély segítséget nyújt.

A közúti közlekedés funkciója közismert. Eltér a vasútétól, mivel elsősorban az áruk szállítását rövid távon végzi (átlagos szállítási távolsága 14,5, a vasúté 116 km). Nagyobb távolságokra a csekély tömegű, nagyobb értéket képviselő, vagy primőr jellegű árut lehet közúton gazdaságosan szállítani. Az utóbbi években – a távolsági áruk továbbítása és a személyi forgalom szempontjából egyaránt – a közúti közlekedés a vasút számára egyre nagyobb konkurenciát jelent. Ez a folyamat azonban még nem változtatta meg az előbb említett általános tendenciát.

A közúti forgalom esetében rendkívül nehéz elkülöníteni és mikrokörzetekre konkretizálni a belső- és külső áruforgalmat, mivel a statisztikai adatszolgáltatás a megyékre vonatkozik. A forgalomszámlálás alapján kiderült, hogy az utak jelentős részén a forgalom a központok felé ugrásszerűen megnövekszik. A zömében átmenő forgalmat lebonyolító utaknál ez a változás viszonylag kisebb mértékű, de azért érzékelhető. Ebből következik, hogy a gépjárműforgalom túlnyomó része a mikrokörzeteken belül bonyolódik le, és mivel a központok felé növekvő arányban, így a vonzás ereje a közúti forgalmon – főleg a személyforgalmon – számszerűen is lemérhető. Következésképp a körzethatárok megvonásánál az egyik tényezőként szerepeltethető.

A forgalmi kapcsolatok sok tekintetben termelési kapcsolatokat fejeznek ki, ezért nem véletlen, hogy a közúti forgalom egyszerre jelzi a kapcsolatok főbb irányát és területi koncentrációját.

A közúthálózat e sajátosságából következik, hogy hatása a mikrokörzetek belső életritmusára a vasútnál jóval nagyobb. A közúttal való ellátottság, a központok megközelíthetőségének időzónái fontos elemei az ingázás vizsgálatának. A tapasztalat azt bizonyítja, hogy az ingázás mértéke a centrum vonzásával egyenesen, viszont az időzónával fordítva arányos (ez természetesen nem jelenti azt, hogy csupán ezektől a tényezőktől függ), vagyis a távolság (pontosabban az utazási idő) növekedésének arányával csökken. Ez kihat az elvándorlás mértékére, a népesség átrétegződésére, a munkaerő felhasználására. A munkaerőn és az értékesítési lehetőségen keresztül pedig befolyásolja a mezőgazdaság struktúráját, továbbá számos demográfiai jelenséget, sőt a településhálózat fejlődését, a külterületi népesség csökkenését stb. Ezek az összefüggések korlátozott mértékben a vasútnál is kimutathatók.

A vázolt folyamat területileg differenciáltan jelentkezik, egyrészt az ipari centrumok fejlettségétől, másrészt egyéb tényezőktől (pl. helyi ipar, a tsz melléküzemágának mérete, a mezőgazdaság szerkezete, közlekedési feltételek stb.) függően. A legerősebben a szegedi mikrokörzetben érvényesül, de kisebb-nagyobb mértékben megtalálható valamennyi mikrokörzetben is. Az említett összefüggések tanulmányozása rendkívül fontos, nemcsak a mikrokörzet határának megvonása, hanem az egész gazdasági élet fejlődése, a távlatok megítélése szempontjából is, és mint láttuk, ehhez segítséget nyújt a közúthálózat és forgalmának elemzése.

A mikrokörzetek határainak megvonása

A Dél-Alföld olyan mezokörzet, amelynek ipari fejlődése évtizedekig igen lassú volt. A felszabadulást követően a fejlődés ugyan felgyorsult, de csak napjainkban vett nagyobb lendületet. Ez a folyamat területi differenciáltságánál fogva lehetőséget nyújt ahhoz, hogy hatását teljes mértékben lemérjük és ezen keresztül közelítsük meg a mikrokörzetek területi egységeinek kijelölését.

A korábbiakban vázoltam azokat a tényezőket, amelyek figyelembevétele a körzetek elhatárolásánál elengedhetetlenül szükséges. A kérdés azonban az, hogyan lehet minőségileg és mennyiségileg, továbbá területi elrendeződés törvényszerűségét tekintve egymástól eltérő gazdasági és társadalmi folyamatokat, jelenségeket összevonni, hogy ezáltal a körzetek határait egzakt módon, plasztikusan is lehessen ábrázolni, és a szubjektivitás hatását a minimumra csökkenteni.

A körzetek – eltérően a közigazgatási beosztástól – nem tekinthetők merev, zárt rendszernek, hanem valójában dinamikusan fejlődő, változó, és ennek következtében állandóan módosuló területi-gazdasági egységek. A mikrokörzetek határai, pontosabban határzónái gyakran elmosódottak, és megrajzolásuknál arra kényszerülünk, hogy egy-egy központ vonzása alapján döntsük el egy kisebb terület hovatarozását. Ez a módszer csak esetenként használható és nem általánosítható. A határzónák feltárásához valamennyi körzetformáló tényező hatásának összegezésére szükség van. Ezzel eljutottunk a körzetkutatás egyik legfontosabb problémájához.

A különböző jellegű körzetformáló tényezők mechanikus összevonása nemcsak lehetetlen, de nem is szükséges. Egy ilyen eljárás a határokat egyáltalán nem jelezné. A mikrokörzetek belső gazdasági, társadalmi dinamizmusa összetett, bonyolult folyamat. Egyrészt számos gazdasági tevékenység – érthetően – nem korlátozódik kisebb területi egységek keretei közé, viszont hatásuk fontosabb lehet, mint néhány, a körzeten belül lejátszódó folyamaté, másrészt a központokból kiinduló, a távolság arányával fokozatosan gyengülő hatások (pl. vonzás) sokszor átszövődnek, keverednek egyéb lokális okokra visszavezethető hatásokkal, és végül, számos tényező területi megoszlásában nem tapasztalható rendszer, vagy nem igazodik a mikrokörzetekhez, mint pl. a természeti feltételek stb., de befolyásuk rendkívül fontos.

A körzethatárok feltárásához a hatótényezőket célszerű szerepkörüknek megfelelően csoportosítani:

1. A területi különbségek kialakulásánál a gazdasági központok hatása erősebb az egyéb lokális okoknál, így a centrum megközelíthetőségével arányosan változó, zonális képet mutatnak. Ide sorolható a közúti forgalom, a népesség mobilitása, a vonzáskörök, a piaci felhozatal stb. Bár különböző minőségű tényezőkről van szó, rokon tulajdonságaik lehetővé teszik egyesítésüket, közös mutatórendszerbe való tömörítésüket. Az így nyert, egyesített kép jelzi a központokat és egyben a körzethatárokat is.

2. A hatótényezők körzetalakító szerepe igen lényeges, de hatásuk a körzethatárookra gyakran közvetett. Mivel tulajdonságaik körzetenként eltérőek, a belső struktúra elemzéséhez közvetlenül, viszont a határok feltárásához csak közvetve nyújtanak segítséget. Pl. az ipari fejlődés módja, üteme, az ipar és a mezőgazdaság szerkezete, fejlődési iránya, a munkaerő újraképződésének folyamata, az infrastruktúra fejlettsége, a népesség anyagi, kulturális viszonyai, természeti erőforrások stb.

A központból kiinduló folyamatok, jelenségek között igen szoros a kapcsolat, ezt a korrelációs számítások is igazolják. A körzetek határait nem egyformán jelzik. Néhány tényező, mint pl. a népesség mobilitása, övezetes területi elrendeződést mutat ugyan, de a határokat csak nagyjából tükrözi. Más tényezők, pl. a közigazgatás, a mezőgazdasági termények szállítása stb., elsősorban a határokat tükrözik, belső övezetek nélkül, és végül vannak tényezők amelyek határokkal együtt a belső tagoltságot is megközelítő pontossággal nyújtani tudják (pl. vonzáskör, közúti forgalom stb.).

A határok kijelöléséhez csak azokat a tényezőket célszerű bevonni, amelyek valamilyen vonatkozásban a probléma megközelítéséhez segítséget nyújtanak. Az ún. „zonális” tényezők összevonása révén az alábbi övezeteket kapjuk:

- a) központok (mikrokörzet központjai és alközpontok),
- b) belső zóna (valamennyi tényező egyértelműen igazolja a központtal való szoros kapcsolatot),
- c) külső zóna (a központok hatása elmosódott, hovatartozásuk nem egyértelmű, gyakori az átfedés, vonzódásuk erősen megosztott).

Az utóbbi övezet nemcsak egyes központok vonzásterületeit határolja, hanem egyben a mikrokörzetek határait is itt kell keresnünk. Elméletileg a zónák lényegében a körzetek körülhatárolását jelentik. Hiszen – mint erről már szólottunk – a körzethatárok nem rajzolódnak ki élesen, hanem mivel folyamatok elhalványodását, ill. felerősödését jelzik, övezetet alkotnak. Gyakorlatilag viszont ennél pontosabb határok megállapítása szükséges. Ezt oly módon végezhetjük el, hogy valamennyi olyan tényezőt összevonunk, amely területileg jól körülhatárolható, függetlenül attól, hogy elrendeződése övezetes-e vagy sem. Az átfedéseknél esetenként kell a községek hovatartozásáról dönteni.

Ezzel a módszerrel szemben felvethető, hogy a különböző tényezőket mechanikusan összegezi. Ez a felvetés a módszerre vonatkozóan igaz, de figyelembe kell venni, hogy itt nem a tényezőket összegezzük, hanem a tényezők, folyamatok egy bizonyos tulajdonságát, mégpedig azt, hogy területileg változnak, helyenként felerősödvé, máshol elhalványodva jelentkeznek, és valamennyi egy adott területen belül játszódik le, ezért körülhatárolható; tehát tulajdonképpen nem teszünk mást, mint az említett adottságokat összegezzük, anélkül, hogy az eltérő tartalmi vonásaik egyesítésére kísérletet tennénk, vagy területi változásainak okait feltárnánk. A körzethatárok feltárásához viszont ez elegendő.

A körzetek elhatárolása ezzel még nem fejeződött be. Létezésüket a fontosabb körzetalakító tényezők fejlődési tendenciája alapján igazolni kell. A továbbiakban fel kell tárunk a változás okát, sajátos tartalmát és irányát, ez alapján már teljes biztonsággal elkülöníthetünk területi egységeket.

A mikrokörzetek kutatása, határaik feltárása, gyakorlatilag a következő szakaszokra bontható:

- a) A mikrokörzetek térbeli elhatárolása. Ezt a korábban vázolt módszerrel az ún. „zonális” tényezők és a mikrokörzet keretein belül lejátszódó folyamatok (vonzáskörök) összesítésével végezhetjük el.

- b) A területi termelési komplexumok magjainak kijelölése. Ezek egybeesnek a vonzáscentrumokkal, és a körzetekben valamilyen fokon központi funkciót töltenek be. A mikrokörzetek magjának az a termelési koncentráció tekinthető, amely képes

a gazdasági és társadalmi jelenségek közötti kölcsönhatás olyan láncolatát előidézni, hogy ezáltal a hozzá kapcsolódó terület fejlődése számos vonatkozásban eltérjen egyéb területétől és sajátos életritmusa alakuljon ki.

c) A kijelölt területek központjainak rangsorolását, hovatartozását is el kell dönteni. Egy-egy mikrokörzet, pl. a Duna-völgyi (Baja, Kalocsa), a békési (Békéscsaba, Gyula, Sarkad stb.) több központtal is rendelkezik, amelyeknek megvan a maguk kis vonzásköre. Ezeknek a területi egységeknek hovatartozása a termelési profil, termelési, forgalmi és közlekedési kapcsolatai alapján dönthető el.

d) A mikrokörzetek természeti és társadalmi erőforrásainak összegezése, a fejlődési irányok, sajátosságok feltárása.

A vázolt szakaszok célkitűzései egyszerre irányulnak a mikrokörzetek alapos megismerésére és határaik feltárására, minthogy a két feladat nem választható el egymástól.

Irodalom

- Kalasznyikova, T. M.* (1969): *Ekonomiczeszkoje rajonyirovanyije*. – Izd-vo MGU, p. 73–99.
- Kolotyjevskij, M. M.* (1967): *Voproszű teorii i metodiki ekonomicszeszkogo rajonyirovayija*. – Izd-vo „Zinatnye” Riga.
- Kóródi J.* (1968): A gazdasági növekedés regionális tényezői. – *Területi Statisztika*, 18. p. 361.
- Kőszegi L.* (1968): A gazdaság területi fejlesztésére ható makro-, mezo- és mikro-ökonómiai tényezők. – *Földr. Ért.* 17. p. 447–462.
- Krajko Gy.–Pénzes I.–Tóth J.–Abonyi Gy.-né* (1969): Magyarország gazdasági körzetbeosztásának néhány elvi és gyakorlati kérdése. – *Földr. Ért.* 18. p. 95–115.
- Száva-Kováts E.* (1965): A földrajzi tájelmélet mai állása és alapvető filozófiai problémái. – *Földr. Ért.* 14. p. 277–289.